

De Renaissance als

Denken over de wereld aan de hand van beeld en tekst

Een abstract onderwerp als de Renaissance zal niet elke vmbo-leerling zonder meer aanspreken. Maar daarom hoef je zo'n thema natuurlijk niet over te slaan. Met voldoende aansprekend materiaal kunnen ook vmbo-leerlingen aan het denken worden gezet over verschillende mens- en wereldbeelden, over het ontstaan van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling en over hoe oude beschavingen nieuwe kunnen inspireren.

spiegel

De geboorte van Venus, schilderij van Sandro Botticelli,
1483 - 1485. Palazzo degli Uffizi, Florence.

Bas van der Meijden is docent aan de lerarenopleiding van de Hogeschool Windesheim te Zwolle en doet onderzoek naar geschiedenisdidactiek.

► Zie de PowerPoint op de site.

**1: Middeleeuwse beeldhouwkunst. Piëta (Maria met de gestorven Jezus in haar handen) door onbekende kunstenaar, Duitsland, dertiende eeuw. Foto: Rheinisches Landesmuseum Bonn in: R. Bartlett (red), *Middeleeuws Panorama*.
2: Renaissance-beeldhouwkunst. Piëta door Michelangelo, Italië, 1499. Foto: Istituto Fotografico Editoriale Scala, Florence, in M. Bussagli, *Rome, kunst en architectuur*.**

Hoewel de Renaissance natuurlijk niet alleen over kunst gaat, kan aan de hand van kunstwerken wel goed duidelijk gemaakt worden hoe anders men tijdens de Renaissance naar mens en wereld ging kijken. Op de afbeeldingen bij dit artikel staat middeleeuwse beeldhouw-, schilder- en bouwkunst tegenover die van de Renaissance. De eerste vier afbeeldingen lenen zich bijvoorbeeld goed voor een vergelijking zonder voorkennis.

Het kan voor leerlingen een openbaring zijn om te ontdekken dat wat op het eerste gezicht het verschil lijkt tussen slechte en goede kunstenaars, in werkelijkheid berust op een totaal andere manier van kijken naar een en dezelfde wereld. De middeleeuwse blik, gericht op de heiligheid van de afgebeelde figuren en met het eeuwig leven in het vooruitzicht, tegenover de Renaissancemens, die zijn oog veel meer richtte op de individuele taakvervulling van mensen hier op aarde. Door de bedoeling van de kunstenaar duidelijk te maken kan aan de hand van deze vergelijking ook gediscussieerd worden over wat een kunstwerk voor leerlingen eigenlijk waardevol maakt en dat het daarbij om meer gaat dan mooi of lelijk. De afbeeldingen van Maria met kind kunnen goed dienen om duidelijk te maken hoe anders de inspiratiebronnen waren voor de verschillende visies. De middeleeuwse kathedraal, met zijn spitsen letterlijk op de hemel gericht, staat tegenover het Renaissancebouwwerk dat de Grieks-Romeinse wereld wil doen herleven en de gotiek als barbaars van de hand wijst.

De Renaissancebouwkunst leent zich ook goed om leerlingen zich te laten realiseren hoe groot de invloed van de Renaissance is geweest op de westerse cultuur. Wie de moeite neemt om leerlingen in tien minuten de basiskenmerken van de Griekse bouwstijlen bij te brengen¹ en vervolgens op zoek gaat naar enkele foto's van classicistische architectuur van 1500 tot 1900 in de dichtstbijzijnde stad, kan leerlingen vanaf dat moment anders naar hun eigen wereld laten kijken, omdat ze de invloed van de classicistische bouwkunst in vrijwel elke plaats zullen terugzien. Daarmee krijgen ze een goede indruk van de reikwijdte van de invloed van de Grieks-Romeinse cultuur op de moderne wereld. Hierbij kunnen ook de uitgangspunten van de moderne architectuur worden betrokken en kan een discussie worden gevoerd over moderne architectuur waarin radicaal afstand is genomen van de classicistische bouwstijlen.

De ellende van de menselijke conditie

Wie tekstuele bronnen zoekt, kan voor het middeleeuwse mens- en wereldbeeld gebruik maken van citaten uit *Over de ellende van de menselijke conditie*, geschreven door de twaalfde-eeuwse paus Innocentius III. Zijn werk was in de Middeleeuwen enorm populair en inspireerde vele retorische werken over hetzelfde thema, zelfs tot in de zeventiende eeuw. Hieronder zijn enkele passages opgenomen. Het is te veel om in de les te gebruiken, een keuze van enkele zinnen voldoet om het wereldbeeld te verduidelijken.

Paus Innocentius III:

Over de ellende van de menselijke conditie

- Een vogel is geboren om te vliegen, een man is geboren om te zwoegen. Al zijn dagen zijn vol van geploeter en ontbering, en 's nachts heeft zijn geest geen rust.
- En hoeveel angst hebben mensen! Zij lijden door allerlei zorgen, onrust, vrees en krimpen ineen door angsten en verschrikkingen en gaan gebukt door verdriet. Hun spanning maakt hen neerslachtig. Rijk of arm, meester of slaaf, getrouwd of alleenstaand, de goeden en de slechten – iedereen lijdt door de wereldlijke kwellingen.
- Plotseling volgt verdriet altijd op wereldlijke vreugde; wat vrolijk begint eindigt in ellende. Wereldlijke vrolijkheid is bezaaid met veel bitterheid.
- Dan opeens, wanneer het het minst verwacht wordt, slaat het noodlot toe, overkomt een ramp ons, valt een ziekte aan, of berooft de dood, waaraan niemand kan ontsnappen, ons van het leven.
- De mens streeft met name naar drie zaken: rijkdom, genot en eer. Rijkdom leidt tot verdorvenheid, genot tot schaamte en eer tot overdreven trotsheid.
- Maar stel dat iemand de top bereikt. Meteen groeien zijn ongerustheden uit tot een last, zijn zorgen stapelen zich op, hij eet minder en kan niet meer slapen. Zo wordt zijn natuur aangetast, zijn geest verzwakt, zijn slaap verstoord, zijn eetlust bedorven; zijn kracht is afgenomen, hij verliest gewicht. Zichzelf uitputtend, leeft hij nauwe-

lijks een half leven en eindigt hij zijn ellendige leven met een nog ellendiger dood.

- Bijna het gehele leven van stervelingen is vol van doodzonden zodat men nauwelijks iemand kan vinden die niet de verkeerde weg opgaat, niet terugkeert tot zijn eigen braaksel en rot in zijn eigen drek. In plaats daarvan zijn zij blij als zij kwaad hebben gedaan en verheugen zij zich in de meest zondige dingen. Vervuld van zondigheid, boosaardigheid, ontucht, hebzucht, slechtheid, vol van jaloezie, moorden, rivaliteit, bedrog, kwaad, roddel, lasteraars, haatdragend tegen God, oneerbiedig, trots, hooghartig, doeners van kwaad, ongehoorzaam tegen ouders, dwaas, losbandig, zonder genegenheid, zonder trouw, zonder genade. Deze wereld is vol van dit soort en ergere dingen; het wemelt van de verraders, alleenheersers, schijnheiligen; van eierzuchtigen en hebzuchtigen, dieven en bandieten, gewelddadige mensen, afpersers, vervalsers, goddelozen en heiligschenners, bedriegers en leugenaars, vleiers en misleiders, roddelaars, oplichters, gulzigaards, dronkaards, mensen die vreemdgaan, incestplegers, afwijkende mensen en mensen met een verdorven geest, luiaards, roekeloze mensen, verwaande types, verkwisters, heethoofden, ongeduldigen en wispelturigen, gifmengers, toekomstvoorspellers, mensen die zich niet aan hun belofte houden, godslasteraars, mensen die hooghartig en arrogant zijn, ongelovig en vertwijfeld, en tenslotte zij die verstrikt zijn door alle ondeugden tezamen. ►

3: Middeleeuwse schilderkunst. Maria met kind (*Madonna degli occhi grossi*) door de Meester van Tressa, Italië, dertiende eeuw. Foto: Museo Dell'Opera della Metropolitana, Siena.
4: Renaissance-schilderkunst. Maria met kind door Rafaël, Italië, 1505. Foto: Kunsthistorisches Museum, Wenen.

5: Middeleeuwse bouwkunst. De kathedraal van Reims, Duitsland, dertiende eeuw. Foto: A. Bednorz in: R. Toman, *De kunst van de Gotiek*.
6: Renaissance-bouwkunst. Het Tempietto uit 1502, een tempeltje in de kloosterhof van de San Pietro in Montorio in Rome, op de plek waar Petrus gekruisigd zou zijn. Ontworpen door Donato Bramante. Foto: Archivio Mag-nus (Magliani) in: M. Bussagli, *Rome, kunst en architectuur*.

Onder: Innocentius III. Fresco in het Sacro Speco klooster te Subiaco, Italië.

Rechts: Een kaart van Utopia door Abraham Ortelius, ca. 1595.

Hoewel niemand dit pessimisme volledig zal delen, bieden de passages goede mogelijkheden om het met leerlingen te hebben over hoe zijzelf tegen de wereld aankijken. Welke uitspraken zijn volgens hen in meer of mindere mate ook op onze samenleving van toepassing? In hoeverre verschillen leerlingen onderling van elkaar wat dat betreft en wat zegt dat over verschillende karakters, visies of religieuze achtergronden in de klas? Welke rol kunnen geloof en historische omstandigheden spelen bij het ontwikkelen van een dergelijke visie? Onder welke hedendaagse omstandigheden zouden mensen wellicht sneller geneigd zijn om in een dergelijk pessimisme te vervallen? En wat zagen middeleeuwers als een uitweg om aan deze ellende te ontkomen? Daarbij zouden ook de afbeeldingen weer betrokken kunnen worden.

Utopia

Deze pessimistische visie kun je tegenover Thomas Mores *Utopia* zetten. In deze humorvolle roman over een niet-bestaand, schijnbaar ideaal volk, uit More kritiek op zijn eigen tijd en cultuur die voor Innocentius III nauwelijks lijkt onder te doen. Arbeiders zwoegen overal ter wereld als lastdieren (behalve in *Utopia*) en lijden daardoor een bestaan dat erger is dan dat van slaven. De mensen zijn geestelijk

lui en bedriegen elkaar. Hij wijst zelfs op een consumptiemaatschappij avant la lettre als hij het heeft over 'een volslagen zinloze productie: niet in dienst van de behoefte, maar van weelde en genotzucht'. Maar in tegenstelling tot de middeleeuwer Innocentius zoekt hij de oplossing hier op aarde. Hij wil zijn tijdgenoten aan het denken zetten over hoe zij de wereld hier en nu beter kunnen inrichten en meer in overeenstemming met de talenten die God de mensen gegeven heeft. Om zijn tijdgenoten hiertoe aan te sporen schetst hij een beeld van het schijnbaar zo ideale volk der Utopiërs die hun samenleving sober maar efficiënt hebben georganiseerd, zich niet richten op materie, maar op de ontwikkeling van de geest, bereid zijn om van iedereen te leren en er op godsdienstig vlak een mate van tolerantie op nahouden die in schril contrast staat tot het tijdvak van de religieoorlogen die enkele jaren na het verschijnen van dit boek zouden uitbarsten. De Utopiërs vragen God in hun gebed om hun geloof te behouden, 'tenzij het zó in Zijn ondoorgrondelijke wil besloten ligt en Hij behagen schept in deze verscheidenheid van godsdiensten.' Geheel overeenkomstig het ideaal van de Renaissance is More niet uit op kopieergedrag. Zoals de wedergeboorte van de Grieken en Romeinen meer moest zijn dan het nabootsen van wat geweest is, vermengt Thomas More het leven van de Utopiërs met een aantal elementen die in onze en zijn ogen niet ideaal geweest kunnen zijn, zoals de aanwezigheid van slavernij. Maar door in het midden te laten welke elementen wel en welke hij niet als ideaal beschouwde, blijft het werk je tot op de dag van vandaag aan het denken zetten over wat nu wel of niet ideaal was.

En dat kan net zo goed gelden voor vmbo-leerlingen. Laat hen naar aanleiding van onderstaande citaten eens discussiëren over hoe hard er gewerkt wordt, of een zesurig alternatief zou kunnen, wat zij als de echte rijkdom van het leven beschouwen en hoe zij denken over de introductie van het gebed van de Utopiërs in een wereld waarin godsdienststrijd nog aan de orde van de dag is. En natuurlijk over hoe zij in de aanpak van Thomas More de vroegmoderne geest herkennen die hen zelf zo eigen is en zo anders is dan de middeleeuwse manier van denken. Wie dat met de Renaissance doet, houdt leerlingen een spiegel voor, om hen aan het denken te zetten over hun eigen wereld.

Thomas More: *Utopia* Economie

De voornaamste, ja vrijwel enige taak van de opzichters bij de Utopiërs is te zorgen dat er niet geluierd wordt en dat iedereen ijverig aan zijn werk blijft. Maar niet van de vroege morgen tot de late avond, zodat de mensen niet afgebeeld worden als lastdieren – want dat is erger dan een slavenbestaan. En toch is zó vrijwel overal het leven van de arbeiders, behalve juist in Utopia!

De Utopiërs verdelen net als wij een etmaal in vierentwintig uren; daarvan houden zij er dan zes om te werken: drie uur vóór de middag, waarna zij hun eerste maaltijd gebruiken, dan twee uur rust, daarna wordt er nog eens drie uur gewerkt, en dan volgt het avondmaal. Alles wat er tussen de werkuren en de uren voor slaap en eten in ligt, dat mag ieder naar zijn eigen smaak... o nee, niet verluimelen! Maar de tijd die men van zijn werk overhoudt, kan men besteden aan bezigheden naar eigen zin. De meesten gebruiken die vrije uren voor de ontwikkeling van hun geest. Want dat is volgens hen pas de echte rijkdom van het leven.

Waar maar zes uur gewerkt wordt, daar moet, zou je mogelijk kunnen denken, aan allerlei noodzakelijke dingen een tekort ontstaan. Maar dat is juist niet zo. Niet alleen blijken die zes uren voldoende te zijn om alles te produceren wat men nodig heeft of nuttig acht, maar het komt zelfs voor dat men er te veel aan heeft. Dat kun je trouwens best begrijpen, wanneer je eens wilt nagaan hoe een groot deel van de bevolking in andere landen hun leven in ledigheid slijten. In de eerste plaats vrijwel alle vrouwen – dat is al de helft (en waar vrouwen werken, daar liggen dan meestal weer de mannen op hun luie rug). Dan zijn er nog de priesters en andere geestelijken, dat zijn er ook heel wat, en die maken eigenlijk niets. Voeg daarbij de rijkelui, speciaal de grondbezitters, die men in de wandeling als 'heren' of 'edelen' betitelt. Dan nog alle knechten. En ten slotte alle bedelaars, die net doen of ze een kwaal hebben om niet te hoeven werken!

Als je dat nagaat, zul je merken dat het echte werk eigenlijk door veel minder mensen wordt gedaan. En reken dan eens na, hoeveel daarvan echt nodig werk

doen. Want waar geld de enige maatstaf is, zoals in onze maatschappij, daar vervalt men onvermijdelijk in een volslagen zinloze productie van allerlei spullen. Die spullen worden niet gemaakt omdat mensen ze echt nodig hebben. Ze worden alleen gekocht om te pronken of uit genotzucht.

Leergierigheid

Bij de Utopiërs was er in overoude tijden, twaalfhonderd jaar geleden, eens een schip met Romeinen en Egyptenaren uit de klassieke oudheid door stormen uit de koers gedreven en op de kust van hun land vergaan. Een paar schipbreukelingen waren op het strand geworpen. Daarvan hebben de Utopiërs ontzettend veel geleerd! Er was geen techniek in heel het Romeinse Rijk of ze hebben hem van deze vreemde schipbreukelingen geleerd – álles waar zij enig nut van konden hebben. Soms ook hadden zij niet meer dan een uitgangspunt, maar hebben toen ze eenmaal wisten wat ze zoeken moesten, de rest erbij bedacht. Eén contact is voor hen voldoende geweest om zich alles eigen te maken wat zij aan praktische dingen bezaten.

Maar als er ooit Romeinen of Egyptenaren op onze kust waren vergaan, dan zou dat volledig vergeten zijn en zou niemand er iets van hebben overgenomen. En ik geloof dat dit de voornaamste oorzaak is dat hun land verstandiger wordt bestuurd dan het onze en een grotere welvaart geniet. Want ze hebben niet meer hersens of economische hulpbronnen dan wij.

Geloof

Bij de Utopiërs bestaan veel godsdiensten. Er zijn Utopiërs die de zon, anderen die de maan of een der planeten als godheid aanbidden. Maar de meesten zijn daar veel te verstandig voor, en geloven maar in één goddelijk Wezen, verborgen, eeuwig, onmetelijk, ondoorgrondelijk. Zij noemen Hem Vader. Trouwens ook alle anderen, hoezeer uiteenlopend van geloof, zijn het toch op dit punt met elkaar eens, dat er één hoogste God is, de Werkmeester en Bestierder van het heelal. Het verschil is alleen, dat de ene deze, de andere die godheid voor God houdt.

Tot slot spreken priester en gelovigen tezamen plechtige gebeden uit die ieder zo kan uitleggen dat die voor zijn eigen godsdienst past. In deze gebeden vragen ze God om de kracht om bij de eigen godsdienst te blijven als dat de beste is, en ze een nieuwe godsdienst te leren als er een betere is. Behalve als het zó in Zijn ondoorgrondelijke wil besloten ligt en Hij behagen schept in deze verscheidenheid van godsdiensten. ■

Zie voor achtergronden en extra materiaal www.vgnkleio.nl/kleio

